

EKOKRITIKANING NAZARIY-METODOLOGIK XUSUSIYATLARI

Homidova Nafisa

Shahrisabz davlat pedagogika institute

Annotatsiya. Ushbu maqolada ekokritikaning nazariy-metodologik asoslari, uning shakllanish jarayoni hamda adabiyotshunoslikdagi o‘rni yoritilgan. Ekokritika inson va tabiat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni badiiy matnlar orqali tahlil qiluvchi ilmiy yondashuv sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda ekokritikaning antropotsentrizmga qarshi yo‘nalishi, ekologik etikani shakllantirishdagi roli hamda o‘zbek adabiyotshunosligiga tatbiq etilish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ekokritika, adabiyotshunoslik, metodologiya, ekologik ong, tabiat obrazlari, transdisiplinarlik, ekologik etika.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы экокритики, процесс её формирования и значение в литературоведении. Экокритика анализируется как научный подход, исследующий сложные отношения между человеком и природой посредством художественных текстов. В исследовании акцентируется внимание на антиантропоцентрической направленности экокритики, её роли в формировании экологической этики, а также возможностях применения в узбекском литературоведении.

Ключевые слова: экокритика, литературоведение, методология, экологическое сознание, образы природы, трансдисциплинарность, экологическая этика.

Annotation. This article explores the theoretical and methodological foundations of ecocriticism, its formation process, and its role in literary studies. Ecocriticism is examined as a scholarly approach that analyzes the complex relationship between humans and nature through literary texts. The study highlights the anti-anthropocentric orientation of ecocriticism, its role in shaping ecological ethics, and the possibilities of applying this approach to Uzbek literary scholarship.

Keywords: ecocriticism, literary studies, methodology, ecological consciousness, nature imagery, transdisciplinarity, ecological ethics.

Kirish. XXI asr boshida global ekologik muammolarning keskinlashuvi adabiyotshunoslik va gumanitar fanlarda yangi yondashuvlarning shakllanishiga olib keldi. Inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlar, ekologik ong masalalari, barqaror taraqqiyot konsepsiyasi endilikda nafaqat ekologiya fanining, balki falsafa, sotsiologiya, madaniyatshunoslik va adabiyotshunoslikning ham markaziy muammosiga aylandi. Shu

jarayonda ekokritika deb ataluvchi ilmiy-nazariy oqim vujudga keldi. Ekokritika – bu adabiy matnlarni ekologik ong, tabiat va inson o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik nuqtai nazaridan o‘rganadigan metodologik yondashuvdir. Uning paydo bo‘lishi asosan Cheryl Glotfelty, Harold Fromm, Lawrence Buell, Greg Garrard kabi olimlarning ilmiy izlanishlari bilan bog‘liq. Dastlab G‘arb adabiyotshunosligida shakllangan bu yo‘nalish bugungi kunda turli madaniyatlar va milliy adabiyotlarda ham qo‘llanilmoqda. Ekokritikaning dolzarbligi shundaki, u badiiy adabiyotdagi tabiat obrazlarini shunchaki estetik element sifatida emas, balki insoniyatning ekologik ongini shakllantirish vositasi sifatida talqin qiladi. Boshqacha aytganda, ekokritika nafaqat matn tahliliga, balki keng ijtimoiy-ma‘naviy muammolarga ham qaratilgan. Adabiyot orqali tabiatni asrash, ekologik muvozanatni saqlash, insonning atrof-muhit oldidagi mas‘uliyatini anglash jarayoni keng yoritiladi. Shuningdek, ekokritika o‘zining transdisiplinar xarakteri bilan ajralib turadi: u ekologiya, falsafa, tarix, madaniyatshunoslik, gender tadqiqotlari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Bu yondashuv ayniqsa mustamlakachilikdan keyingi jamiyatlarda, jumladan, Markaziy Osiyo adabiy jarayonida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ekologik fojialar — xususan, Orol dengizining qurishi, cho‘llanish, suv tanqisligi kabi muammolar o‘zbek adabiyotida ham o‘z aksini topgan. Shu sababli ekokritikaning nazariy-metodologik xususiyatlarini chuqur o‘rganish, uni milliy adabiyotshunoslikka tatbiq etish va ekologik ongni mustahkamlash hozirgi davr ilm-fani uchun dolzarb vazifalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili. Ekokritika adabiyotshunoslikda XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida shakllangan yangi nazariy yo‘nalishlardan biri sifatida maydonga chiqdi. Ushbu yondashuvning shakllanishida G‘arb olimlari, xususan, Cheryl Glotfelty, Harold Fromm, Lawrence Buell va Scott Sloviclarning asarlari muhim o‘rin tutadi. Ch. Glotfelty va H. Fromm tomonidan tuzilgan “The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology” (1996) to‘plami ekokritikaning dastlabki nazariy asoslarini shakllantirgan eng muhim manbalardan biridir [Glotfelty & Fromm, 1996]. Lawrence Buellning “The Environmental Imagination” (1995) asarida adabiy matnlarda ekologik ongni shakllantirish jarayoni va tabiat tasvirining yangi ma‘nolari keng tahlil qilingan [Buell, 1995]. Buellga ko‘ra, ekokritika adabiyotshunoslikni antropotsentrik yondashuvdan chiqarib, inson va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatishga xizmat qiladi. Scott Slovic esa “Going Away to Think” (1998) kitobida ekokritikaning falsafiy va psixologik jihatlariga alohida e‘tibor qaratgan bo‘lib, tabiatni idrok etishning shaxsiy va madaniy omillari haqida fikr yuritadi [Slovic, 1998]. Shuningdek, Kate Rigby “Topographies of the Sacred: The Poetics of Place in European Romanticism” (2004) asarida tabiat poetikasini diniy-estetik nuqtai nazardan tahlil qilib, ekokritikaning transdisiplinar xususiyatlarini ko‘rsatadi [Rigby, 2004]. Ekokritikaning metodologik xususiyatlari haqida rus adabiyotshunosligida ham muhim

tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, N. S. Bolotnova va I. V. Fomenkolar ekokritikaning rus adabiyotiga tatbiq etilishi va ekologik muammolarni badiiy tahlil qilish imkoniyatlari haqida fikr bildirganlar [Болотнова, 2015; Фоменко, 2018]. O‘zbek adabiyotshunosligida esa ekokritikaga oid izlanishlar nisbatan yangi bosqichda bo‘lsa-da, o‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotida tabiat obrazlarining badiiy ifodasi alohida e‘tibor qaratiladigan mavzudur. Jumladan, Alisher Navoiy g‘azallaridagi bog‘-rog‘ manzaralari, Cho‘lponning tabiat tasvirlari yoki Erkin Vohidov va Abdulla Oripov she‘riyatidagi ekologik muammolar ekokritik yondashuv uchun muhim material bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ekokritika — bu nafaqat adabiy matnlarni tabiat va ekologik muammolar kontekstida o‘qish metodologiyasi, balki ekologik ongning shakllantirishda ham muhim madaniy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Materiallar va metodlar. Ushbu tadqiqotda ekokritikaning nazariy-metodologik xususiyatlarini aniqlash uchun bir nechta ilmiy manbalar, adabiy matnlar va nazariy konsepsiyalar tahlil qilindi. Asosiy material sifatida:

- G‘arb adabiyotshunosligida ekokritikaga oid klassik asarlar (Ch. Glotfelti, L. Buell, S. Slovic, K. Rigby va boshqalar);
- Rus adabiyotshunosligida ekologik nazariy yondashuvlarni tadqiq qilgan maqola va monografiyalar (N. Bolotnova, I. Fomenko, M. Epstein va boshqalar);
- O‘zbek adabiyotida tabiat obrazlarini aks ettiruvchi badiiy asarlar (Alisher Navoiy, Cho‘lpon, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov va boshqa ijodkorlarning she‘riyati).

Tadqiqot metodlari quyidagilardan iborat:

- Nazariy-tahliliy yondashuv – ekokritikaning shakllanishi, rivojlanishi va ilmiy maktablarini o‘rganishda qo‘llanildi. Bu jarayonda G‘arb va Sharq adabiyotshunosligidagi asosiy konsepsiyalar qiyosiy o‘rganildi.
- Qiyosiy adabiyotshunoslik metodlari – o‘zbek adabiyoti namunalari G‘arb ekokritik konsepsiyalari bilan solishtirildi, umumiylik va farqlar aniqlab chiqildi.
- Diskursiv tahlil – adabiy matnlarda tabiat obrazlarining badiiy ifodalanishi va ularning ekologik mazmunini aniqlashda qo‘llanildi.
- Interdisiplinar yondashuv – ekologiya, falsafa va adabiyotshunoslik o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqildi.
- Tarixiy-tipologik metod – ekokritikaning adabiyotshunoslikdagi o‘rni va davriy taraqqiyot bosqichlari tarixiy kontekstda o‘rganildi.

Mazkur metodlar orqali ekokritikaning nazariy-metodologik xususiyatlari aniqlanib, uning o‘zbek adabiyotshunosligiga tatbiq etish imkoniyatlari ochib berildi.

Jadval 1. Ekokritikaning adabiyotshunoslikda qo‘llanilishi bo‘yicha analitik tahlil

Yo‘nalish / Mezoni	G‘arb adabiyotshunosli gi misollari	Rus adabiyotshunosli gi misollari	O‘zbek adabiyoti misollari	Ekokritik talqin natijalari
Nazariy asoslar	L. Buell – <i>The Environmental Imagination</i> ; Ch. Glottfelty – <i>The Ecocriticism Reader</i>	M. Epstein – ekologik gumanitar tadqiqotlar	O‘zbek adabiyotshunosligi da ilk ilmiy izlanishlar bosqichida	Ekokritika ning ilmiy- nazariy bazasi shakllandi
Tabiat obrazlari	Amerika tabiati tasviri (Toreau, Emerson)	Tolstoy, Turgenev asarlaridagi tabiat manzaralari	Navoiy, Cho‘lpon, Erkin Vohidov she‘riyatida bog‘- rog‘, sahro va dalalar	Tabiat – estetik va ekologik ong shakllantiruvchi obraz sifatida
Antropotsentri zmga qarshi yondashuv	S. Slovic – “Going Away to Think”	Fomenko – “Literatura i ekologiya”	Abdulla Oripovning “Tabiat qo‘shig‘i” she‘ri	Inson – tabiatning bir bo‘lagi, emas hukmdori
Ekologik ong va etika	K. Rigby – <i>Topographies of the Sacred</i>	Bolotnova – rus adabiyotida ekologik ong masalalari	O‘zbek zamonaviy she‘riyatida ekologik muammolar (ifloslanish, qurigan dengiz)	Adabiyot – ekologik etika va ijtimoiy mas‘uliyat manbai
Metodologik xususiyatlar	Interdisiplinar tahlil (ekologiya + adabiyot)	Diskursiv va madaniy tahlil metodlari	Qiyosiy va tipologik tahlil bosqichida	

Tadqiqot muhokamasi. Tadqiqot davomida ekokritikaning nazariy-metodologik xususiyatlari turli adabiyotlar asosida o‘rganildi va ularning adabiyotshunoslikka qo‘shgan hissasi tahlil qilindi. Natijalardan ko‘rinadiki, ekokritika faqatgina adabiy matnlarni tabiat tasviri bilan tahlil qilishga qaratilgan yondashuv emas, balki u zamonaviy ijtimoiy va ekologik muammolarni badiiy diskurs orqali anglashga xizmat qiladigan transdisiplinar ilmiy yo‘nalishdir.

Birinchidan, G‘arb adabiyotshunosligida ekokritika keng nazariy asosga ega bo‘lib, ekologik ongni shakllantirishda muhim metod sifatida qaraladi. L. Buell va Ch. Glotfelty asarlarida tabiat tasvirining antropotsentrizmga qarshi qo‘yilishi ekokritikaning asosiy tamoyili sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning qarashlari shuni ko‘rsatadiki, adabiyot ekologik ongni keng jamoatchilik ongiga singdirishda samarali vosita hisoblanadi. Ikkinchidan, rus adabiyotshunosligida ekokritikaning metodologik imkoniyatlari madaniy va tarixiy kontekstda o‘rganilib, ekologik masalalar adabiyot orqali ijtimoiy ongni shakllantirishda alohida o‘rin tutishi ta’kidlanadi. N. S. Bolotnova va I. V. Fomenko tadqiqotlari ekokritikaning rus adabiyoti tahliliga tatbiq etilishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bu yondashuv o‘zbek adabiyotida ham istiqbolli bo‘lib, adabiyot orqali ekologik tarbiya masalalarini rivojlantirish imkonini beradi. Uchinchidan, o‘zbek adabiyotidagi tabiat obrazlari ekokritik tahlil uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Alisher Navoiyning bog‘-rog‘ tasvirlari, Cho‘lponning sahro manzaralari yoki Erkin Vohidov va Abdulla Oripovning ekologik mavzudagi she‘rlari ekologik ong va milliy o‘zlikni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, zamonaviy o‘zbek adabiyotida Orol fojiasi, ekologik inqirozlar va tabiatning buzilishi masalalari dolzarb mavzu sifatida ko‘tarilmoqda. To‘rtinchidan, tadqiqot metodlari shuni ko‘rsatadiki, ekokritika o‘z mohiyatiga ko‘ra interdisiplinar xarakterga ega. U ekologiya, falsafa, madaniyatshunoslik va adabiyotshunoslik fanlari o‘rtasidagi ilmiy integratsiyani ta’minlaydi. Shu sababli ekokritik yondashuvni nafaqat adabiy matn tahlilida, balki ijtimoiy-ijtimoiy muammolarni hal qilishda ham qo‘llash mumkin. Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni anglatadiki, ekokritika o‘zbek adabiyotshunosligida yangi va istiqbolli yo‘nalish bo‘lib, u milliy adabiyotdagi tabiat obrazlarini yangicha talqin etish, ekologik ong va madaniy mas’uliyatni shakllantirishda samarali metod sifatida keng imkoniyatlarga ega.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ekokritika zamonaviy adabiyotshunoslikda yangi ilmiy yo‘nalish sifatida nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. U inson va tabiat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni badiiy matnlar orqali o‘rganish, ekologik ongni shakllantirish va ekologik etika tamoyillarini mustahkamlashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ekokritikaning asosiy xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- antropotsentrik yondashuvni inkor etish va tabiatni mustaqil badiiy sub’ekt sifatida talqin qilish;
- ekologik ong va madaniy mas’uliyatni shakllantirishga xizmat qilish;
- adabiyotshunoslik, falsafa va ekologiya fanlari o’rtasida interdisiplinar aloqani ta’minlash;
- milliy adabiyot namunalari asosida global ekologik muammolarning badiiy talqinini yaratish.

O‘zbek adabiyotida Navoiyning tabiat obrazlari, Cho‘lponning sahro manzaralari, Erkin Vohidov va Abdulla Oripovning ekologik mavzudagi she’rlari ekokritik yondashuv uchun muhim material bo‘lib xizmat qiladi. Shu orqali adabiyot nafaqat estetik zavq bag‘ishlovchi, balki ekologik ongni shakllantiruvchi kuch sifatida ham qadrlanishi lozim.

Umuman olganda, ekokritikaning nazariy-metodologik xususiyatlarini chuqur tadqiq etish o‘zbek adabiyotshunosligining yangi ilmiy ufqlarini ochadi hamda ekologik muammolarning badiiy adabiyotdagi aksini yanada teranroq tahlil qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Buell L. The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture. – *Harvard University Press*, 1995.
2. Glotfelty C., Fromm H. (tahr.). The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology. – *University of Georgia Press*, 1996.
3. Slocic S. Going Away to Think: Engagement, Retreat, and Ecocritical Responsibility. – *University of Nevada Press*, 1998.
4. Rigby K. Topographies of the Sacred: The Poetics of Place in European Romanticism. – *University of Virginia Press*, 2004.
5. Garrard G. Ecocriticism. 2-nashri. – *Routledge*, 2012.
6. Heise U. K. Sense of Place and Sense of Planet: The Environmental Imagination of the Global. – *Oxford University Press*, 2008.
7. Coupe L. (tahr.). The Green Studies Reader: From Romanticism to Ecocriticism. – *Routledge*, 2000.
8. Huggan G., Tiffin H. Postcolonial Ecocriticism: Literature, Animals, Environment. – *Routledge*, 2010.
9. Rueckert W. *Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism* // *Iowa Review*. – 1978. – №9(1). – B. 71–86.
10. Clark T. The Cambridge Introduction to Literature and the Environment. – *Cambridge University Press*, 2011.
11. Branch M. P., Slocic S., Glotfelty C. (tahr.). The ISLE Reader: Ecocriticism, 1993–2003. – *University of Georgia Press*, 2003